

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 343.95:159

Л. О. ШЕВЧЕНКО,

*кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної та прикладної психології та педагогіки
навчально-наукового інституту права, економіки та соціології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Досліджено інтелектуальні, емоційно-вольові та комунікативні особливості злочинців, які з великою часткою вірогідності дозволяють спрогнозувати типові форми їх поведінки у життєвих ситуаціях, зокрема криміногенного типу.

Однією з основних функцій держави, згідно з Конституцією України, є забезпечення її економічної безпеки, одним із чинників якого є створення умов для гармонійного розвитку всіх сфер економіки країни. Значну роль у цьому процесі відіграє паливно-енергетичний комплекс як базовий сектор економіки України, який сьогодні переживає трансформаційні процеси пов'язані зі стабілізацією ринкових відносин. У сфері паливно-енергетичного комплексу, на жаль, відсутня економічно обґрунтована стратегія розвитку, натомість існують негативні тенденції задоволення потреби України в енергетичних матеріалах.

Здійснений правоохоронцями аналіз порушених кримінальних справ та інформації свідчить, що на об'єктах паливно-енергетичного комплексу найбільш поширеними зловживаннями є: привласнення та розтрата майна підприємств матеріально відповідальними та службовими особами; нецільове використання грошових коштів, виділених на створення нових робочих місць для звільнених працівників вугільної галузі; укладення збиткових угод на закупівлю обладнання за завищеними цінами та реалізацію продукції нижче її собівартості; завищення обсягів виконаних робіт під час реконструкції та будівництва; зловживання керівників підприємств галузі при проведенні вексельних операцій; зловживання в енергопостачальних компаніях та їх структурних підрозділах, пов'язані з розрахунками за електроенергію [1]. Таким чином, криміногенна ситуація в Україні залишається напруженою і відзначається тенденцією до посилення організованості вчинюваних злочинів, передусім в сфері паливно-енергетичного комплексу. У зв'язку з цим актуальним є формування системи

дієвих заходів превентивного впливу на потенційних злочинців. Запобігання злочинам у сфері паливно-енергетичного комплексу неможливе без застосування заходів загальносоціального рівня, серед яких виділяються економічні, соціальні, технічні, правові, освітні, виховні тощо. Питання щодо побудови комплексу попереджувальних заходів та шляхів підвищення ефективності дій, спрямованих на виявлення злочинів у паливно-енергетичному комплексі, залишаються малодослідженими у теоретичних працях і на практиці. Однією з провідних передумов вирішення зазначеної проблеми є всебічне вивчення особистості злочинців, які вчиняють злочини в цій сфері. Деякі аспекти боротьби зі злочинністю у сфері паливно-енергетичного комплексу розглядалися у працях І. Антипова, В. Коновалюка, Ю. Левченко, В. Леня, Є. Марценка, О. Титаренко тощо. Разом із цим, питання дослідження особистості злочинця, що вчиняє злочини у сфері паливно-енергетичного комплексу, зазначеними авторами практично не розглядалися. Вивчення документів, які містять інформацію про особу злочинця, необхідне для аналізу рис особистості, адже в документах джерелом інформації є людина. Основними видами предмета дослідження в цьому випадку є матеріали конкретних кримінальних справ, вироків суду, особистих справ засуджених, статистичні відомості тощо. Подальше узагальнення таких матеріалів дозволяє виявити потенційно криміногенні категорії осіб залежно від їх вікових, професійних та інших ознак, а також особливості даних категорій залежно від галузі економіки. Наприклад, за даними О. Титаренко, найбільш активну криміногенну групу у вугільній промисловості становили особи, які перебували на

посадах від двох до п'яти років (48,5 %), переважно чоловіки. Серед жінок це були особи, що перебували на посадах від п'яти до десяти років. За соціальним станом серед засуджених за економічні злочини у вугільній промисловості переважають керівники підрозділів та керівники підприємств (60 %), а в економічних злочинах у цілому навпаки – робітники (62,8 %). Рівень рецидиву в засуджених осіб за злочини у вугільній галузі дещо нижчий (5 %), ніж у цілому в економіці (сягає 9 %) [2, с. 6]. Ю. Левченко в дослідженнях стану та тенденцій злочинності у нафтогазовому комплексі, застосовуючи метод вивчення документів, дійшов висновку, що майже третина осіб, які вчинили злочини в цій сфері, діяли в складі групи, майже чверть були раніше засуджені за скоєння злочинів, більше половини на момент учинення злочину взагалі не працювали, причому злочинна діяльність для них була основним джерелом доходу [3, с. 11].

Метою даної статті є аналіз психологічної характеристики особистості злочинця, котрий учиняє злочини у сфері паливно-енергетичного комплексу.

У дослідженні брали участь 112 засуджених чоловіків, які були поділені на основну групу в кількості 62 особи та контрольну групу в кількості 50 осіб. До основної групи було включено засуджених, які відбувають покарання за злочини корисливої спрямованості, вчинені у сфері паливно-енергетичного комплексу у трьох установах виконання покарань м. Харків.

Контрольну групу становили засуджені за скоєння корисливих злочинів, які відбувають покарання в Олексіївській установі виконання покарань м. Харків.

Для дослідження психологічної характеристики злочинця, що вчиняє злочини у сфері паливно-енергетичного комплексу, застосовувався опитувальник Р. Кеттелла (Sixteen Personality Factors Questionnaire 16 PF). Опитувальник діагностує універсальні (базисні) риси особистості. На думку Р. Кеттелла, існує певний набір базисних особистісних якостей, а різниця між людьми визначається ступенем виразності цих якостей. Базисні риси, які частіше називають факторами, ієрархічно організовані, соціально значущі, відносно стабільні та мають безліч поведінкових проявів. Універсальні (базисні) риси є найбільш загальними структурно-динамічними характеристиками стилю діяльності особи, які дозволяють спрогнозувати типові форми поведінкових реакцій на різні життєві ситуації, зокрема криміногенного типу. На основі кількісного та якісного аналізу змісту особистісних факторів та їх взаємозв'язку визначають інтелектуальні (фактори В, М, Q-1) та комунікативні (фактори F, L, N) особливості особи, її емоційно-вольові якості (фактори С, О, І, Q-3, Q-4) та особливості міжособистої взаємодії. Крім цього, опитувальник дозволяє оцінювати особливості стилю відповідей, їх вибір навмання, намір опитуваних давати соціально бажані відповіді. Результати вивчення особистісних особливостей злочинців наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Характерологічні особливості особистості злочинців

Назва фактора	Основна група	Контрольна група	P
<i>Інтелектуальні особливості</i>			
В – інтелект	4,1±1,13	4,6±1,37	
М – практичність-увага	5,2±0,87	8,1±0,68	0,05
Q-1 – консерватизм-радикалізм	8,6±1,04	8,8±0,82	
<i>Емоційно-вольові особливості</i>			
С – емоційна нерівноваженість-урівноваженість	7,2±2,15	7,4±1,86	
Г – підвладність почуттям-нормативність поведінки	6,2±1,27	6,0±1,12	
І – жорстокість-чутливість	7,6±2,56	7,4±1,43	
О – упевненість у собі-тривожність	8,12±0,34	6,24±1,07	0,05
Q-3 – самоконтроль низький /високий	6,2±1,52	6,4±2,34	
Q-4 – розслабленість-напруженість	10,6±0,86	10,2±1,67	
<i>Комунікативні якості</i>			
А – замкненість-товариськість	6,6±1,12	6,72±0,74	
Н – похливість-сміливість	5,8±1,86	6,68±2,87	
Ф – стриманість-експресивність	7,26±2,14	8,02±2,06	
Е – покірність-домінантність	5,68±0,83	6,4±1,18	
Q-2 – конформізм-нонконформізм	4,8±0,96	6,92±0,46	0,1
N – прямолінійність-дипломатичність	7,0±1,64	7,4±0,84	
L – довірливість-підозрілість	9,4±2,07	9,2±1,74	
MD – адекватність самооцінки	10,8±2,60	11,2±1,43	

Спираючись на одержані дані дослідження, можемо стверджувати, що в цілому особистісні риси злочинців обох груп дуже схожі, розбіжності є лише за двома факторами: практичність (М) і тривожність (О), – а також тенденція до розбіжності за фактором конформізму (Q-2).

Вивчення інтелектуальної сфери злочинців обох груп показало, що вони мають достатній рівень інтелекту з деякою ригідністю та слабо розвинене логічне мислення; інколи у злочинців у суперечливих або конфліктних ситуаціях може виникати емоційна дезорганізація мислення, тому вони віддають перевагу звичній або вже знайомій справі. Злочинці, що вчинили злочини у сфері ПЕК, достовірно прагматичніші, практичніші, орієнтуються на зовнішні обставини та задоволення власних корисливих інтересів, мають схильність до вимагаючої поведінки, про що свідчить показник фактора М – 5,2 бали. Безпосередній особистий досвід є їх єдиним критерієм оцінювання правильності рішень, ідей, учинків, поведінки в цілому. Вирішуючи будь-які проблеми, вони прагнуть якомога швидше одержати конкретний результат, нехтуючи нормами моралі, закону. Незважаючи на рівень освіти, ця категорія злочинців виявляє обмеженість та професійну незатребуваність, має слабо розвинені трудові навички (працювало на момент скоєння злочину лише 4 % осіб). Зосередженість їх уваги лише на поточних подіях, невміння своєчасно прорахувати життєву перспективу виявляє неналежний рівень інтелектуального контролю особистості. Слід зазначити, що наявні показники фактора В – 4,1 бала – певною мірою залежать від інших характеристик особистості: тривожності, фрустрованості, загальноосвітнього рівня. Ще однією характерною рисою інтелектуальної сфери особи злочинця, що вчиняє злочини в паливно-енергетичному комплексі, є радикалізм (фактор Q-1 дорівнює 8,6 бала), тобто відсутність сталих принципів настанов, недовіра авторитетам, категоричність, невміння адекватно оцінювати себе та інших, негативна установка щодо соціальної дійсності й оточення, сприймання нових поглядів та змін. Останнє пов'язане з поганою опірністю, критичністю та слабо розвиненим соціальним інтелектом і, як наслідок, невмінням знайти висококваліфіковану роботу з гідною платнею на ринку праці. Малокваліфікована, непрестижна робота з невеликим розміром заробітної плати, що не дозволяє задовольнити потреби людини, часто вимагає емоційних та фізичних перевантажень і в той же час не сприяє підвищенню інтелектуального рівня. Отже, таку роботу не цінують і легко

можуть покинути, тому джерелом засобів існування стають, наприклад, крадіжки за колишнім місцем роботи.

Емоційно-вольова сфера досліджуваних має певні особливості. Емоційно-вольові особливості особистості злочинців, що вчинили злочини у сфері ПЕК, проявляються передусім у задовільному загальному рівні саморегуляції та самоконтролю, тенденції до емоційної стабільності, орієнтації на реальність. Показники за фактором G (6,0 балів) свідчать, що злочинці цієї групи обізнані зі стандартами соціально схвалюваної поведінки у суспільстві, але мають гранично середній рівень нормативності поведінки, а саме: схильні до ігнорування загальноприйнятих моральних зобов'язань та нормативних приписів, безвідповідальні, проявляють гнучкість щодо сприймання, оцінювання та виконання соціальних норм. Тобто у них недостатньо сформовані внутрішні нормативні регулятори поведінки. Потреба у свідомому плануванні та програмуванні своєї поведінки недостатньо розвинена, тому часто в них виникає залежність від ситуації, думки оточуючих людей, труднощі під час прийняття рішень та вибору конкретних форм поведінки. Незадоволеність у професійній діяльності чи в різноманітних життєвих ситуаціях не викликає бажання змін та не псує їм настрою. Разом із тим, пластичність емоційної сфери забезпечує компенсацію низького рівня толерантності стосовно фрустрації, роздратованості, стомлюваності. Несподіваною яскравою рисою в цієї категорії злочинців є напруженість (фактор Q-4 дорівнює 10,6 бали), яка проявляється у збуджованості, агресивності, почутті внутрішнього неспокою, порушення рівноваги, дратівливості, низької стресостійкості особи. Імовірно, що домінантність цієї риси зумовлена дефіцитарними та стресогеними умовами відбування покарання, коли людина відчуває небезпеку в міжособистісних стосунках та постійну готовність відстояти свій неформальний статус в ієрархічному середовищі засуджених. Напруженість як базова риса особистості злочинців, що вчинили злочини у сфері ПЕК, тісно пов'язана з тривожністю. Показник тривожності у групі досліджуваних вірогідно вищий (значення фактора О становить 8,12 бала), ніж у контрольній групі. Одержаний показник фактора тривожності характеризує злочинців цієї категорії як нестійких, тих, хто відчуває напруженість у важких життєвих ситуаціях та часто переживає стан страху, зневіру у власних силах. Тенденції розвитку сучасного українського суспільства різко зменшили кількість та саму можливість

життєвих успіхів людей в різних сферах життєдіяльності, насамперед у професійних. Невипадково, що тривожність, невизначеність, невпевненість стають значущими рисами особистості, викликають низку негативних змін у поведінці. Загальний аналіз тривожності як риси злочинців досліджуваної групи виявляє їх егоцентричність, тривожність, заперечення активності, готовність поступатися соціальними потребами заради власного добробуту, відсутність почуття провини за скоєний злочин. Слід враховувати, що перебування в місцях позбавлення волі негативно впливає на психічний стан людини, зменшує адаптаційні можливості, згубно позначається на її психічному та фізичному здоров'ї, тому цілком природно, що одержані оцінки за фактором тривожності певною мірою мають ситуативне походження. Разом із тим, тривожність як універсальна риса особистості впливає на комунікативні якості та особливості міжособистісної взаємодії.

Комунікативні особливості злочинців, що скоїли злочини в сфері ПЕК, полягають у неоднозначному ставленні до оточуючих, схильності до конфліктності, упертості (фактор E – 5,68 бала), сторожкості, з одного боку, нерозсудливості та безтурботності у виборі партнера (фактор F – 7,26 бала) і бажання перекласти відповідальність за власні помилки на інших. У стосунках із оточуючими такі особи надмірно вимогливі, до чужої думки ставляться байдуже. Узагалі носії цього психотипу схильні до

індивідуальної діяльності, для приймання рішення їм потрібен неабиякий час, вони прагнуть спілкуватися та працювати невеликою групою. Навіть у злочинній діяльності, за даними проведеного дослідження, 63 % груп склалися з двох осіб. Недостатньо розвинений соціальний інтелект та середній рівень комунікабельності впливає на оцінювання себе, оточення, поведінки в цілому, тому в засуджених діагностують деформацію оцінок та самооцінок. Показник фактора MD – 10,8 бала – свідчить про наявність неадекватно завищеної думки про свою особу, недостатню самокритичність, схильність до самообману і зрештою решт відображає незрілість особистості.

Таким чином, вивчення особистісних рис дозволяє викрити в особі злочинця певні особливості, істотні для визначення особи злочинця у сфері паливно-енергетичного комплексу. Враховуючи, що суб'єктний склад досліджуваних широко відрізняється за віком, соціальним статусом, інтелектуальним та культурним рівнем, ціннісно-нормативними орієнтирами, одержані в результаті дослідження базисні риси особистості злочинців дозволяють побудувати модель індивідуально-психологічних якостей особи злочинця, з великою часткою вірогідності прогнозувати реальну поведінку в певних життєвих ситуаціях, зокрема передкримінальних, та розробити дієві методики превентивного впливу на особу потенційного злочинця у сфері паливно-енергетичного комплексу.

Список використаної літератури

1. Про заходи МВС України щодо протидії злочинності у паливно-енергетичному комплексі держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=27590631.
2. Титаренко О. О. Проблеми боротьби з економічними злочинами у вугільній промисловості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Титаренко. – К., 2006. – 20 с.
3. Левченко Ю. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у нафтогазовому комплексі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю. О. Левченко. – К., 2008. – 20 с.

Надійшла до редколегії 07.10.2010

ШЕВЧЕНКО Л. А. ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СФЕРЕ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА УКРАИНЫ

Представлены результаты изучения интеллектуальных, эмоционально-волевых и коммуникативных особенностей преступников, которые с большей долей вероятности позволяют прогнозировать их типичные формы поведения в жизненных ситуациях, в частности криминального типа.

SHEVCHENKO L. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC OF THE PERSONS THAT COMMITTED CRIMES IN THE SPHERE OF FUEL AND ENERGY COMPLEX OF UKRAINE

The results of the research of intellectual, emotional and volitional, communication particularities of criminals, which allow to prognose with greater part of probability their typical forms of the behaviour in life situations, and criminal type in particular, are represented.